

Branko Marušič

ANTIFAŠIZEM IN ANTIFAŠISTI

I talijanski zgodovinar Enzo Collotti, urednik zbornika o antifašizmu v Italiji in Evropi med letoma 1922 in 1939, je v uvodu v to knjigo na vprašanje »Kdaj se je rodil antifašizem?« zapisal, da bi bil najlažji odgovor ugotovitev, da se je antifašizem rodil hkrati s fašizmom. In če je tak odgovor na splošno vzeto sprejemljiv, piše dalje Collotti, pa je v resnici zgodovinsko in politično vzeto problem bolj kompleksen, kakor je kompleksen tudi pojav fašizma.⁹²

Raznolikosti razmer, ki so prispevale k nastanku fašizma in posledično antifašizma, se na tem mestu ne bomo posvečali, kot tudi ne različnim oblikam fašizma in antifašizma, oblikam, ki so kasneje nastajale kot odmev na razmere in zahteve časa. Navsezadnje tudi danes, ko se pojavljajo glasovi o novem fašizmu, lahko istočasno razmišljamo ali pa predvidevamo tudi o pojavu novega antifašizma oziroma o njegovem vračanju (*remake* zgodovinskega trenutka).⁹³

Prvotni antifašizem, ki je po eni od interpretacij deloval v duhu pravne države in se zavzel za demokratični parlamentarizem, je predstavljal vsako obliko in zvrst opozicije fašizmu in nato tudi nacizmu. Kasneje je antifašizem svojo podobo spreminjal in jo prilagajal, pogosto celo do take mere, da je vključevala tudi popolno spremembo njegovega izvirnega pomena in namena. V zgodovini je bilo več fašizmov, toda na tem mestu je zanimanje omejeno zgolj na italijanske

92 Collotti (ur.), *L'antifascismo in Italia e in Europa*, str. 12.

93 Mastnak, *Liberalizem, fašizem, neoliberalizem*, str. 85.

razmere, ker je bil v to državo po prvi svetovni vojni vključen precejšen del slovenskega etničnega ozemlja. Fašizem je nastal v Italiji v razmerah po koncu prve svetovne vojne, iz katere je Italija izšla, kot se rado ponavlja, s »pohabljenostjo« zmago. Fašizem je bil torej odmev na čas, ko je Italija objokovala katastrofalne žrtve in druge posledice vojne, ko so državo vodile nemočne liberalne vlade in ko leva sestavina političnega življenja države ni mogla izkoristiti revolucionarnega nemira množic »rdečega dvoletja«, to je obdobja med letoma 1919 in 1920. To pa je marca 1919 uspelo ob podpori italijanskega kapitala ustanovljeni fašistični stranki. Njen vstop v politiko je bil povezan z namenom, da se povzpne na oblast, in pri tem je nasilno obračunavala zlasti s socialističnim in komunističnim gibanjem. To gibanje je dobilo v Italiji strankarsko podobo v začetku leta 1921.

Pri Slovencih je na fašizem opozarjal zlasti tisk, ki je izhajal na Primorskem, in sicer tržaško socialistično/komunistično *Delo*, pa tudi liberalni dnevnik *Edinost* in krščanskosocialna *Goriška straža*. Pogosto je bilo v tem poročanju poleg resnih opozoril tudi veliko porogljivosti, podobnih nekakšni vojni napovedi, kot jo je avgusta 1921 zapisal državni poslanec Virgil Šček: »O pomirjenju med Slovenci in fašisti ne more biti govora, zakaj za to manjka prvi pogoj: vojskovati bi se morali obe stranki. Pri nas se vrši napadanje izključno le od ene stranke, od fašistov«. ⁹⁴ Slovencem je fašizem prvi temeljiteje razložil krščanskosocialni primorski politik dr. Engelbert Besednjak konec leta 1922, potem ko je bil leta že dva meseca na državnem krmilu. ⁹⁵ Dušo fašizma žene le ena misel in sila, to je nacionalizem, je v zaključku svoje analize ugotavljal Besednjak. Prav v tem opozorilu slutimo Besednjakovo napoved, da se Slovencem, vsaj tistim, ki so živeli v italijanski državi, ne obetajo dobri časi. Da bo Primorcem že več desetletij pred tem dobro poznani iredentizem zamenjala še ostrejša oblika italijanskega nacionalizma. V tedanjih Besednjakovih besedah pa tedaj ni bilo slutiti upornih misli, kakršne je pokazal kasneje v svojih poslanskih nastopih v rimskem parlamentu. Toda uporni, pravzaprav narodnoobrambni nameni, so bili stalnica v narodni zavednosti zahodnih Slovencev že od programa Zedinjene Slovenije, od taborov in od protiiredentističnih manifestacij iz let pred prvo svetovno vojno dalje, se pravi dolgo, preden je stopil na plan fašizem.

Na razvoj razumevanja obrambe zahodnih slovenskih meja je krepko posegla prva svetovna vojna s svojimi posledicami. Takrat se je začelo obdobje »dvajsetletnega primorskega upora«, kakor opredeljuje Milica Kacin Wohinz čas dvajsetih in tridesetih let 20. stoletja. ⁹⁶ Prolog v ta dvajsetletni ilegalni primorski upor proti italijanski oblasti na slovenskem in hrvaškem delu ozemlja

⁹⁴ Šček, Primorski Slovani in fašizem.

⁹⁵ Besednjak, Fašizem, str. 289–294.

⁹⁶ Kacin Wohinz, Verginella, *Primorski upor fašizmu*, str. 17.

tako imenovane Julijske krajine predstavlja prva italijanska vojaška okupacija, programirana z risorgimentalnim iredentizmom, s protiaavstrijstvom in protislovanstvom. Pričela se je z vojno v Posočju konec maja 1915. Če je tedaj med v vojno vpletenimi Slovenci zavladal odpor, je bil ta v prvi vrsti namenjen vojni in imperializmu, zaradi katerega je nastala. V tem primeru je tudi obramba Soče v vojni, pri kateri so sodelovali kot avstroogrski vojaki tudi Slovenci, predstavljala uporno dejanje zoper italijanski imperializem. Po koncu vojne, ko se je okupacija nadaljevala v duhu *fait accompli*, je zajela še več z londonskim tajnim paktom iz leta 1915 določenega slovenskega ozemlja. Istočasno z italijansko vojaško zasedbo je nastajal ilegalni podtalni odpor, uperjen predvsem zoper novo oblast. Pravzaprav ni mogoče določiti, ali je odpor nastal, preden je okupator sprožil protislovenske ukrepe, ali je obratno odpor oz. upor nastal po uvedbi teh ukrepov in zaradi njih.

Toda vrnimo se k italijanskim razmeram. Leto 1920 in sledeča leta zaznamujeta v Italiji rast fašističnega gibanja in nasilje, ki ga je povzročilo divjanje fašističnih škvader. Odgovor na to nasilje je bilo tudi protifašistično gibanje širom Italije. V Trstu je fašistična stranka ustanovila svojo organizacijo proti koncu maja 1919. Avgusta tega leta so se fašisti prvič spopadli z delavci socialistične usmeritve in s slovenskimi narodnjaki. Prvomajske proslave leta 1920 so se končale s krvavimi izgrede, 13. julija 1920 je bil požgan Narodni dom v Trstu, med generalno stavko septembra leta 1920 so se stavkajoči delavci v Trstu, med njimi so bili tudi Slovenci in Hrvatje, spopadali s fašisti ter s policijskimi silami in vojsko; ubitih je bilo 9 oseb. V Pulju je bilo septembra 1920 napadeno poslopje Delavske zbornice. In še bi lahko naštevali.

Nič drugače ni bilo v ostalih predelih Italije. V domala vseh mestih in na podeželju so se še v obdobju »rdečega dvoletja« pričeli nemiri med fašisti in nastajajočim antifašističnim taborom, ki je zbiral socialiste, komuniste, razne sindikalne organizacije in druge levo usmerjene skupine. Junija 1921 je nastala tudi bojna organizacija *Arditi del popolo* kot protiutež fašističnemu *Arditi d'Italia*. Najbolj odmeven je bil spopad med fašisti, ki jih je vodil Italo Balbo, in antifašisti je bil v začetku avgusta 1922 ob splošni stavki v Parmi. Nekajdnevni spopadi so zahtevali 7 smrtnih žrtev. Da bi strli stavko levih sil, so fašisti tedaj zbrali 10.000 svojih privrženecv, nasproti so jim stale tudi bojne skupine antifašističnih *Arditov di popolo*.⁹⁷

Dva meseca kasneje, konec oktobra 1922, je bil fašizem že na oblasti in uporno gibanje antifašistov je polagoma pojenjalo. Fašizmu je uspelo obvladati celotno italijansko družbeno življenje. V spopadih, ki so terjali človeška življenja

97 Pregled razmer v Italiji je povzet po že citiranem zborniku Enza Collottija, knjigi Paola Alatrija *L'antifascismo italiano* in leksikonu *Dizionario della Resistenza 1*.

in v katerih se je uničevala imovina, so bili prva žrtev komunisti, zoper njih je bilo usmerjenih največ nasilnih dejanj. Fašistično nasilje je pasiviziralo antifašiste, ki so morda zamudili priložnost, da bi zmogli zaustaviti vzpenjajoči se fašizem. Niso se mogli dogovoriti za enoten nastop. Razpeti so bili med komunisti, ki so merili na radikalnejše metode, in drugimi strankami, ki so upanje polagale v dejavnost parlamenta. Fašizem je svojo moč kljub temu, da je vladal, utrjeval z novim nasiljem, tudi z umori. Med temi je najbolj odmeval umor socialističnega poslanca Giacomina Matteottija v začetku junija 1924. Po četrtem neuspelem, a provociranem atentatu na Mussolinija je bil 5. novembra 1926 sprejet zakon za zaščito države. V Italiji je bil uveden totalitarni režim, ukinjeno je bilo strankarsko življenje.

Štiri leta trajajoči proces uvajanja in utrjevanja fašistične državne oblasti je pognal veliko Italijanov v emigracijo. Te selitve so le utrdile moč fašizma, obenem pa so sprožile živahno dejavnost antifašistov, ki so se zatekali predvsem v Francijo.

V tržaškem dnevniku *Edinost* je bilo mogoče novembra 1925, še pred uvedbo italijanske verzije jugoslovanske Obznane, brati tudi naslednjo vest, povzeto po rimskem časniku *Tevere*: »Protifašizem uspeva v Franciji, toda ni doktrinaren, temveč ofenziven. Ta antifašizem je organiziran v oboroženih tolpah in skuša izvršiti določene smrtne obsodbe.«⁹⁸ Tudi slovenski tisk je še pred tem in pa tudi kasneje objavljал vesti o spopadih med fašisti oz. oblastjo in antifašisti na italijanskih tleh (na primer na Siciliji). V evropsko javnost so vesti prihajale kljub hudi cenzuri. Pa tudi v drugih evropskih državah naj bi se spopadali fašisti in antifašisti, a očitno je šlo za italijansko emigracijo, ki je bila številčno močna in tudi izven Italije politično razcepljena.

Na pot politične emigracije so se podali politični voditelji, javni in kulturni delavci. Svojo prvo večjo politično skupnost so ustanovili 6. decembra 1926 v Parizu kot Comitato d'attività antifascista. 28. marca 1927 je sledila ustanovitev organizacije Concentrazione antifascista, v kateri so bili predstavniki iz republikanske in obeh socialističnih strank, ni pa bilo med njimi komunistov. Leta 1929 pa se je v Parizu izoblikovalo gibanje Giustizia e Libertà. Vodila sta ga Carlo Rosselli in Emilio Lussu. Gibanje je po besedah zgodovinarja Pierra Milze pomenilo »resničen preobrat v italijanskem antifašizmu.«⁹⁹

Naj še enkrat poudarimo, da je imel slovenski protifašizem na Primorskem svoje globoke korenine že v nastopih zoper italijanski nacionalizem in iredentizem v desetletjih pred prvo svetovno vojno. Italijanska okupacija med prvo svetovno vojno in po njej je to nerazpoloženje še poglobila. Nove oblike pa mu je nato dajal še fašizem. Antifašist je bil tako na zahodnem slovenskem in hrvaškem ozemlju vsakdo, ki ni sprejemal politične miselnosti fašizma. Za učinkovito nasprotovanje

98 *Edinost*, 50, št. 267, 14. 11. 1925, str. 1, Aventinci na razpotju

99 Milza, *Zgodovina Italije*, str. 733.

fašizmu pa pasivna drža ni bila dovolj in tako je imela odločilno vlogo pri rojstvu tajnega aktivnega odpora v Julijski krajini organizacija jugoslovanskih nacionalistov Orjuna, ki je imela v svojem programu in organiziranosti mnogo fašistoidnih prvin, kot je ugotavljala Milica Kacin Wohinz.¹⁰⁰ Na Primorskem je Orjuna delovala od leta 1922 in imela tako med tamkajšnjimi prebivalci kot med primorskimi emigranti v Jugoslaviji kar veliko somišljenikov. Za njeno delovanje na italijanski strani državne meje so bili značilni incidenti z italijanski obmejnimi organi. Orjuna je krajši čas (1925–1926) vključevala avtonomno skupino Orjunavit (Orjuna v Italiji), ki ji je pripadala tudi organizacija TIGER (Trst–Istra–Gorica–edini–Reka), ustanovljena konec leta 1924 pri uredništvu dnevnika *Edinost* v Trstu. Ta zametek antifašistične organiziranosti, ki pa se ni tesneje povezoval z italijanskimi somišljeniki, je konec leta 1926 razpadel zaradi odhoda voditeljev v emigracijo, a sta iz njega izšli na Nanosu jeseni 1927 ustanovljena tajna organizacija za Julijsko krajino in decembra 1927 v Trstu ustanovljena organizacija Borba. Po prvem tržaškem (bazoviškem) procesu 1930 se je ilegalni protifašistični odpor poenotil in se sredi tridesetih let razglasil za Narodnorevolucionarno gibanje Slovencev in Hrvatov v Julijski krajini.

Ko se v javnosti z napisano ali izgovorjeno besedo omenja ilegalna narodno-revolucionarna organizacija Slovencev in Hrvatov v Julijski krajini med obema svetovnima vojnama s krajšim imenom TIGR, se ob to besedo pogosto dodaja oznaka, da gre za »prvo protifašistično organizacijo v Evropi«, njeni člani, tigrovci, pa da so bili »prvi antifašisti«. Toda vsako označevanje in opredeljevanje – tudi v primeru organizacije oziroma gibanja TIGR – mora temeljiti na preverjenih in ustreznih trditvah ter naj ne ustvarja nesporazumov zaradi doseganja različnih (predvsem političnimi) ciljev. Mimogrede, pred časom, sredi leta 2015, smo na spletu v neki politično močno opredeljeni polemiki lahko prebirali, kako dober slovenski izvozni artikel bi bil lahko TIGR.

Antifašizem je, kot pravi *Enciklopedija Slovenije*, družbeno in politično gibanje za zavračanje in uničenje fašizma. Njegovi pripadniki, antifašisti, pa so vsi, ki fašizmu nasprotujejo. Na Primorskem je to antifašistično skupnost tvorila množica posameznikov in skupin, ki so imeli v gibanju različne vloge in naloge. Storili bi krivico, ko bi katerega od članov te skupnosti spregledali ali izpostavili le enega ali pa drugemu pripisali to, česar ni storil. To pa se posebej pogosto dogaja, ko se zaradi antikomunizma povsem minimizira ali celo zanika vloga, ki so jo v primorskem antifašizmu odigrali komunisti. Zelo pogosto se tigrovsko organizacijo prikazuje tudi kot edinega predstavnika primorskega antifašizma.

Leta 1990 je Milica Kacin Wohinz izdala knjigo *Prvi antifašizem v Evropi. Primorska 1925–1935*. V uvodu h knjigi je pojasnila: »Antifašizem se je rodil

100 Kacin Wohinz, Verginella, *Primorski upor fašizmu*, str. 20.

v Italiji leta 1919, prav tisti trenutek, ko je nastopil fašizem najprej v obliki delavskega spopada s skvadrizmom.¹⁰¹ Toda ob to ugotovitev dodaja: »Tak vseljudski odpor, pasiven in aktiven, spontan in organiziran in celo oborožen, je bil prvi v Evropi.« Tako prvenstvo seveda ne ustreza povsem dejstvu. Sodba je nastala v posebnem zgodovinskem obdobju, v času slovenskega osamosvajanja, ko je slovenska javnost dobivala več informacij o primorskih antifašistih, zlasti o tigrovcih. Ti so zaradi posebnega razmerja, ki ga je do njih gojila povojna slovenska politična oblast, postali in so še vedno priložnost tudi za obračune s slovenskim narodnoosvobodilnim gibanjem med drugo svetovno vojno ter s časom, ki je sledil, in za ustvarjanje posebne mitologije. Prav Milica Kacin Wohinz je v razpravi na strokovnem srečanju, posvečenem primorskemu antifašizmu (Senožeče, 1. junij 1991) opozorila, naj mitologije o NOB-ju na Slovenskem ne zamenja mitologija o tigrovstvu.

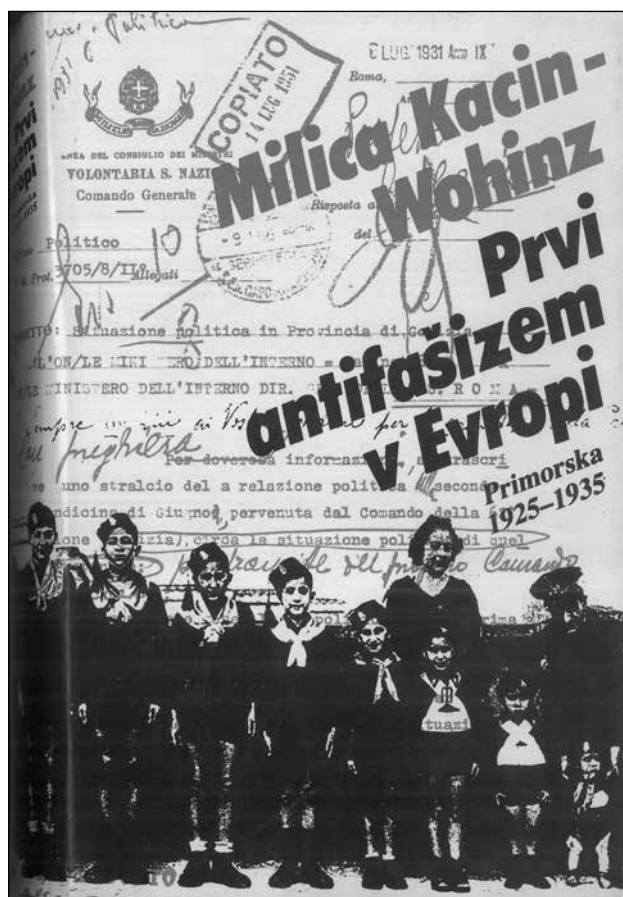
Nastajanje slovanskega antifašizma v Julijski krajini je razvejan proces. Povezan je tudi z nastajanjem italijanskega antifašizma, ki pa se za razliko od slovenskega skrajni nacionalistični dejavnosti fašizma ni upiral zaradi raznarodovalnih razlogov. Na Primorskem imamo zagotovo opravka najprej s pasivnim, nato pa z aktivnim in oboroženim odporom zoper italijanski fašizem. Iskanje prvenstva, kdo, kdaj, kje in zakaj je bil prvi protifašist – pasiven, aktiven ali oborožen – pa v soočanju z zgodovinskimi dejstvi v slovenskem, italijanskem ali evropskem/svetovnem okviru postane pravzaprav manj pomembno vprašanje in problem. Uravnoteženo iskanje bistvenih značilnosti razvejanega antifašizma na Primorskem tudi ne daje rezultatov, ki bi bili po volji tistim, ki žele revidirati nekatera poglavja iz novejše slovenske zgodovine. Tako nam je zelo jasno, zakaj in komu so bile namenjene na primer besede ministra dr. Žige Turka, izrečene v Ljubljani konec septembra 2012 ob odkritju spominske plošče bazoviškim žrtvam pred sedežem univerze: »Janez Janša je bil prvi predsednik slovenske vlade, ki je pripadnikom organizacije Tigr priznal, da so bili ,prvi oboroženi protifašisti v Evropi‘«. ¹⁰²

Namesto oznake *prvi antifašizem* ali prvi antifašisti bi se odločil za oznako *izviren borbeni antifašizem*. Svojo opredelitev, zlasti glede izvirnosti, utemeljujem predvsem z dejstvom, da je odpor v Julijski krajini samodejno ustvarila slovenska oziroma hrvaška manjšinska skupnost, da je bil množičen, da je bil uperjen predvsem zoper raznarodovalno nasilje, da je bil borben in da je prispeval veliko žrtev ter da je posredno in neposredno prispeval k zmagi civiliziranega sveta nad fašizmom in nacizmom v drugi svetovni vojni.

K povedanemu lahko dodamo še, da je Slovenska kulturnogospodarska zveza v izjavi za javnost, povezani s polemiko o TIGRu kot teroristični organizaciji leta

101 Kacin Wohinz, *Prvi antifašizem v Evropi*, str. 9.

102 *Primorske novice*, 66, št. 227, 1. 10. 2012, str. 5.

Naslovnica monografije Milice Kacin Wohinz *Prvi antifašizem v Evropi*

2005, zapisala, da je organizacija TIGR, »zgodovinsko dokazano – označevala prvi antifašizem na Primorskem.«¹⁰³ To pa velja predvsem za tisti del Primorske, kjer so živeli in še živijo Slovenci. Antifašisti med Italijani v Gorici, Trstu in Istri so se pojavljali istočasno z nastajanjem in utrjevanjem moči fašizma.

Za konec – leta 2012 smo dobili Slovenci prvo moderno napisano zgodovino Italije, ki jo je napisal francoski zgodovinar Pierre Milza. O primorskem slovenskem antifašizmu v knjigi ni besede.

103 <http://www.skgz.org/skgz-organizacija-tigr-je-oznacevala-prvi-antifasizem-na-primorskem>.

